

XIX ASR OXIRIDA BUXORO AMIRLIGINING SIYOSIY BOSHQARUV TIZIMI**Quvondiqov Sardor To'xtasin o'g'li***Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti**Tarix yo'nalishi 4-bosqich talabasi*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada XIX asr oxirida Buxoro amirligining siyosiy boshqaruv tizimi ilmiy asosda tahlil qilingan. Unda amir hokimiyatining o'rni, markaziy va mahalliy boshqaruv organlari faoliyati, davlat amaldorlarining vazifalari hamda sud-huquq tizimining o'ziga xos jihatlari yoritilgan. Shuningdek, Rossiya imperiyasining Buxoro amirligi siyosiy hayotiga ta'siri, protektorat davridagi boshqaruvdagi o'zgarishlar va siyosiy inqiroz omillari haqida ma'lumot berilgan.*

Kalit so'zlar: *siyosiy boshqaruv, amir hokimiyati, qushbegi, Rossiya protektorati, davlat boshqaruvi, ko'kaldosh.*

Аннотация: *В данной статье на научной основе проанализирована система политического управления Бухарского эмирата в конце XIX века. Рассмотрены место власти эмира, деятельность центральных и местных органов управления, обязанности государственных чиновников, а также особенности судебно-правовой системы. Кроме того, приведена информация о влиянии Российской империи на политическую жизнь Бухарского эмирата, изменениях в управлении в период протектората и факторах политического кризиса.*

Ключевые слова: *политическое управление, власть эмира, кушбеги, российский протекторат, государственное управление, кукалдош.*

Annotation: *This article scientifically analyzes the political governance system of the Bukhara Emirate at the end of the 19th century. It highlights the role of the emir's authority, the activities of central and local governing bodies, the duties of state officials, and the distinctive features of the judicial and legal system. Additionally, it provides information on the influence of the Russian Empire on the political life of the Bukhara Emirate, changes in governance during the protectorate period, and factors of political crisis.*

Keywords: *political governance, emir's authority, qushbegi, Russian protectorate, state governance, kokaldosh.*

XIX asr oxiri Buxoro amirligi tarixida murakkab siyosiy jarayonlar, ichki boshqaruv tizimidagi o'zgarishlar hamda Rossiya imperiyasining ta'siri kuchaygan davr sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. Mang'itlar sulolasi hukmronligi ostida faoliyat yuritgan Buxoro amirligi Markaziy Osiyodagi eng yirik davlatlardan biri bo'lib, uning siyosiy boshqaruv tizimi asrlar davomida shakllangan sharqona davlat an'analari, islom huquqi va mahalliy boshqaruv tajribalariga asoslangan edi. XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasining Turkistonga bosqinchilik yurishlari natijasida amirlikning siyosiy mustaqilligi sezilarli darajada zaiflashdi. Shunga qaramay, amirlik ichki boshqaruv tizimini saqlab qolishga harakat qildi.

Buxoro amirligida davlat boshqaruvi mutlaq monarxiya shaklida tashkil etilgan bo'lib, amir davlatning oliy hukmdori hisoblangan. Amir diniy va dunyoviy hokimiyatni o'z qo'lida jamlagan edi. U davlat siyosatini belgilash, amaldorlarni tayinlash, soliqlarni joriy etish, harbiy yurishlarni tashkil qilish va sud hukmlarini tasdiqlash vakolatiga ega bo'lgan. Siyosiy boshqaruv tizimida markaziy va mahalliy boshqaruv organlari muhim o'rin tutgan.

Buxoro amirligining siyosiy boshqaruv tizimini o'rganish Markaziy Osiyo davlat boshqaruvi tarixini, o'sha davrdagi siyosiy munosabatlarni hamda mustamlakachilik siyosatining ta'sirini anglashda muhim ilmiy ahamiyatga ega. Buxoro amirligida oliy hokimiyat va amirning mavqei Buxoro amirligida oliy hokimiyat amir qo'lida to'plangan edi. Mang'itlar sulolasi hukmronligi davrida amir davlatning eng oliy rahbari sifatida e'tirof etilgan. XIX asr oxirida amirlikni Amir Muzaffar (1860–1885), Amir Abdulahadxon (1885–1910) va Amir Olimxonning dastlabki siyosiy faoliyati belgilab berdi.

Amir davlatning barcha siyosiy, ma'muriy, iqtisodiy va harbiy tizimlarini boshqarar edi. Uning hokimiyati cheklanmagan bo'lib, amir farmonlari qonun kuchiga ega hisoblangan. Amir o'z qarorlarini asosan saroy amaldorlari va diniy ulamolar bilan maslahatlashgan holda qabul qilgan bo'lsa-da, yakuniy qaror faqat uning ixtiyorida bo'lgan. Buxoro amirligida hukmdor diniy jihatdan ham katta nufuzga ega edi. Amir "amir ul-mo'minin" deb atalib, musulmonlar himoyachisi sifatida qaralgan. Bu esa uning hokimiyatini diniy jihatdan mustahkamlab turgan. Amirning siyosiy mavqei islom dini va shariat qonunlari bilan asoslanganligi sababli aholining katta qismi unga bo'ysunishni diniy majburiyat deb bilgan.

XIX asr oxirida Rossiya imperiyasi ta'sirining kuchayishi natijasida amirning tashqi siyosatdagi mustaqilligi cheklab qo'yildi. 1868-yilgi Rossiya-Buxoro shartnomasi va 1873-yildagi bitimlardan so'ng amirlik Rossiya protektoratiga aylandi. Natijada amir tashqi siyosatni mustaqil yurita olmadi. Ammo ichki boshqaruv tizimi saqlab qolindi. Buxoro amirligida markaziy boshqaruv tizimi bir necha muhim amaldorlar orqali amalga oshirilgan. Ular amirning eng yaqin maslahatchilari va ijrochi organlari hisoblangan. Qushbegi davlat boshqaruvidagi eng muhim lavozimlardan biri edi. Qushbegi bosh vazir vazifasini bajargan va amirlikdagi ma'muriy ishlarni nazorat qilgan. U soliqlar yig'ilishi, viloyatlar faoliyati va davlat moliyasini boshqarishda muhim rol o'ynagan. Qushbegi amir nomidan farmoyishlar berish huquqiga ham ega bo'lgan. Devonbegi davlat moliya ishlari va devon faoliyatini boshqargan. U davlat daromadlari va xarajatlarini nazorat qilgan. Shuningdek, hujjatlar yuritilishi va saroy yozishmalari ham devonbegi nazoratida bo'lgan. Ko'kaldosh saroydagi muhim amaldorlardan biri bo'lib, amirning yaqin ishonchli kishisi hisoblangan. U saroy tartibi va ayrim siyosiy topshiriqlarni bajarishda faol qatnashgan. Mirshab shaharlarda xavfsizlik va jamoat tartibini nazorat qilgan. U jinoyatchilikka qarshi kurashish, tungi nazoratni amalga oshirish hamda aholining osoyishtaligini ta'minlash uchun javobgar edi. Parvonachi amir farmonlarini viloyatlarga yetkazuvchi amaldor hisoblangan. Uning vazifasi davlat buyruqlarining tez va to'g'ri bajarilishini ta'minlashdan iborat edi.

Buxoro amirligida markaziy boshqaruv tizimi an'anaviy sharqona davlat boshqaruvi asosida shakllangan bo'lib, unda shaxsiy sadoqat va amirga yaqinlik katta ahamiyat kasb etgan. Buxoro amirligida mahalliy boshqaruv tizimi viloyatlar va bekliklar orqali tashkil etilgan edi. Amirlik hududi bir necha bekliklarga bo'lingan bo'lib, ularni beklar boshqargan. Beklar amir tomonidan tayinlangan va to'g'ridan-to'g'ri unga bo'ysungan.

Ular o'z hududida soliqlar yig'ish, harbiy kuchlarni boshqarish va tartibni saqlash uchun javobgar bo'lgan. Beklar mahalliy aholiga katta ta'sir ko'rsatgan va ayrim hollarda mustaqil siyosat yuritishga ham uringan. Viloyat boshqaruvida amlokdorlar, oqsoqollar va qozilar ham muhim o'rin tutgan. Amlokdor davlat yerlarini nazorat qilgan va soliqlar yig'ilishini tashkil etgan.

Oqsoqollar mahalliy aholi orasida obro'li kishilar bo'lib, jamoat ishlarida vositachi vazifasini bajargan. Mahalliy boshqaruv tizimida qozilar shariat asosida sud ishlarini yuritgan. Ular nikoh, meros, mulk va jinoyat ishlari bo'yicha hukm chiqargan. Qozilar diniy bilimga ega bo'lgan shaxslar orasidan tayinlangan. XIX asr oxirida mahalliy boshqaruv tizimi markaziy hokimiyatga qaram bo'lsa-da, ayrim hududlarda beklarning mavqei kuchli edi. Ayniqsa, tog'li va chekka hududlarda markaziy hokimiyatning ta'siri nisbatan zaif bo'lgan.

Buxoro amirligida sud tizimi islom shariatiga asoslangan edi. Sud ishlarini qozilar olib borgan. Qozikalon esa davlatdagi eng oliy diniy sud amaldori hisoblangan. Sud ishlari asosan shariat qonunlari asosida hal etilgan. Fuqarolik ishlari, oilaviy masalalar, meros, qarz va savdo bilan bog'liq nizolar qozilar tomonidan ko'rib chiqilgan. Jinoyat ishlari ham shariat asosida jazolangan. Muhtasib bozorlarda tartibni nazorat qilgan va savdo qoidalariga amal qilinishini kuzatgan. U narx-navoni tekshirish, aldov va firibgarlikka qarshi kurashish vazifasini bajargan. Buxoro amirligida jazolar qattiq bo'lgan. O'g'rilik, isyon va davlatga qarshi jinoyatlar uchun jismoniy jazolar qo'llangan. Ayrim hollarda o'lim jazosi ham berilgan.

Sud tizimi diniy xarakterga ega bo'lgani sababli ulamolarning siyosiy ta'siri kuchli edi. Qozilar va diniy rahbarlar davlat siyosatiga ham ma'lum darajada ta'sir ko'rsatgan. Buxoro amirligida harbiy tizim davlat xavfsizligini ta'minlashning asosiy vositasi hisoblangan. Amir qo'shinlarning oliy qo'mondoni sanalgan.

Harbiy kuchlar otliq va piyoda qo'shnlardan iborat edi. Qo'shin tarkibida mahalliy lashkarlar, yollanma askarlar va beklar qo'shinlari mavjud bo'lgan. Harbiy tizimda to'pchilar va merganlar ham faoliyat yuritgan.

XIX asrning ikkinchi yarmida Rossiya imperiyasi bilan bo'lgan urushlar Buxoro qo'shinlarining zaif tomonlarini ko'rsatib berdi.

Zamonaviy qurol-yarog' va harbiy tayyorgarlik yetishmasligi sababli amirlik qo'shinlari rus armiyasiga qarshi muvaffaqiyatli qarshilik ko'rsata olmadi. Amir Muzaffar davrida harbiy tizimni isloh qilishga urinishlar bo'lgan.

Ammo iqtisodiy qiyinchiliklar va ichki siyosiy muammolar tufayli bu islohotlar to'liq amalga oshmagan.

Rossiya protektorati davrida Buxoro amirligining tashqi harbiy siyosati Rossiya nazorati ostiga o'tdi. Shunga qaramay, amir ichki xavfsizlikni ta'minlash uchun o'z qo'shinlarini saqlab qoldi.

Buxoro amirligi musulmon davlati sifatida diniy ulamolarning katta ta'siri ostida bo'lgan. Shayxulislom, qozikalon, mudarrislar va boshqa diniy arboblarning siyosiy hayotda muhim rol o'ynagan.

Madrasalar diniy va siyosiy elita tayyorlaydigan markaz hisoblangan. Buxoro shahri islom ilmining yirik markazlaridan biri sifatida mashhur bo'lib, ko'plab olim va talabalarni o'ziga jalb qilgan. Ulamolar amir hokimiyatini diniy jihatdan qo'llab-quvvatlagan. Shu bilan birga, ayrim hollarda ular siyosiy qarorlarning qabul qilinishiga ham ta'sir o'tkazgan.

Diniy tabaqa katta iqtisodiy imkoniyatlarga ham ega edi. Vaqf yerlari va madrasalarning daromadlari ulamolarning mavqeini mustahkamlab turgan.

XIX asr oxirida Buxoro amirligining siyosiy boshqaruv tizimiga Rossiya imperiyasi katta ta'sir ko'rsatdi. 1868-yilda Rossiya qo'shinlari Samarqandni egallab, Buxoro amirligini mag'lubiyatga uchratdi. Natijada amirlik Rossiya protektoratiga aylandi. 1873-yilgi shartnoma orqali Buxoro tashqi siyosatda Rossiyaga qaram bo'lib qoldi. Rossiya savdogarlariga katta imtiyozlar berildi. Temir yo'l qurilishi va savdo aloqalarining rivojlanishi Rossiyaning iqtisodiy ta'sirini kuchaytirdi. 1885-yilda Rossiya imperiyasining siyosiy agentligi tashkil etildi. Siyosiy agent amirlikdagi siyosiy jarayonlarni nazorat qilib bordi.

Bu holat amirning mustaqilligini yanada chekladi. Rossiya amirlik ichki boshqaruviga bevosita aralashmagan bo'lsa-da, muhim siyosiy qarorlar imperiya manfaatlariga mos ravishda qabul qilinishiga erishgan. XIX asr oxirida Buxoro amirligida siyosiy boshqaruv tizimi bir qator muammolarga duch kelgan.

Markaziy hokimiyatning zaiflashuvi, mahalliy beklarning mustaqillikka intilishi va iqtisodiy tanglik siyosiy inqirozni kuchaytirgan. Davlat boshqaruvida korrupsiya va mansabdorlarning suiiste'mollari keng tarqalgan edi. Soliqlarning og'irligi aholining noroziligiga sabab bo'lgan.

Harbiy tizimning eskirganligi va zamonaviy texnikaning yetishmasligi davlat mudofaa salohiyatini pasaytirgan. Rossiya imperiyasining siyosiy va iqtisodiy bosimi esa amirlik mustaqilligini yanada zaiflashtirgan.

XIX asr oxiriga kelib jadidchilik harakati shakllana boshladi. Jadidlar davlat boshqaruvi, ta'lim tizimi va jamiyat hayotini isloh qilish zarurligini ilgari surgan.

XIX asr oxirida Buxoro amirligining siyosiy boshqaruv tizimi an'anaviy sharqona davlat boshqaruvi asosida faoliyat yuritgan. Amir davlatning mutlaq hukmdori bo'lib, barcha siyosiy va ma'muriy vakolatlarni o'z qo'lida jamlagan. Markaziy va mahalliy boshqaruv tizimi murakkab amaldorlar apparati orqali amalga oshirilgan. Sud va huquq tizimi shariat qonunlariga asoslangan bo'lib, diniy ulamolarning siyosiy ta'siri yuqori darajada bo'lgan.

Harbiy tizim esa zamonaviy talablarga javob bermagani sababli Rossiya imperiyasiga qarshi kurashda zaiflik ko'rsatgan. Rossiya protektorati davrida amirlik

tashqi siyosiy mustaqilligini yo'qotgan bo'lsa-da, ichki boshqaruv tizimini ma'lum darajada saqlab qolgan.

Biroq iqtisodiy qiyinchiliklar, siyosiy inqiroz va mustamlakachilik bosimi amirlikning zaiflashuviga olib kelgan. Buxoro amirligining siyosiy boshqaruv tizimi Markaziy Osiyo davlatchiligi tarixida muhim o'rin egallaydi. Uning tajribasi mintaqa siyosiy taraqqiyoti va davlat boshqaruvi tarixini o'rganishda katta ilmiy ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ahmedov B. Buxoro amirligi tarixi. – Toshkent: Fan, 1997.
2. Bartold V.V. Turkiston mo'g'ullar bosqini davrida. – Toshkent: Sharq, 1990.
3. Xoliqulov A. XIX asrda Markaziy Osiyo davlatlari tarixi. – Toshkent: Universitet, 2005.
4. Sagdullayev A., Aminov B. O'zbekiston tarixi. – Toshkent: Akademnashr, 2018.
5. Becker Seymour. Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865–1924. – Cambridge: Harvard University Press, 1968.
6. Rajabov Q. Buxoro amirligida davlat boshqaruvi tizimi. – Toshkent: Ma'naviyat, 2006.
7. Karimov Sh. Mang'itlar davrida Buxoro amirligi siyosiy hayoti. – Toshkent: O'zbekiston, 2010.
8. Nabiyev R. Buxoro amirligining ma'muriy boshqaruv tizimi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2012.
9. Mukminova R. O'zbekiston tarixi bo'yicha manbalar. – Toshkent: O'qituvchi, 1991.
10. Hasanov H. Markaziy Osiyo davlatlari va Rossiya imperiyasi munosabatlari.– Toshkent: Sharq, 2008.